СУБҲОНҚУЛИ ХОННИНГ БАЛХДАГИ МАДРАСАСИ ВАҚФ ТАЪМИНОТИ ВА БОШҚАРУВИГА ДОИР

Сангирова Д.Х.
Гулистон давлат университети
тарих кафедраси доценти, т.ф.н.
+998 993696705

Аннотация: Мақолада Субҳонқули хоннинг Балх шаҳридаги мадрасасига оид вақф ҳужжати асосида таълим муассасасининг иқтисодий таъминоти, бошқарув тартиби ва мулкий ҳуқуқларига оид масала таҳлил қилинади. Тадқиқотда вақфнома таржимаси, унга илова қилинган суд қарори ҳамда тақдим этилган манбашунослик шарҳидан фойдаланилди. Натижалар мадраса таъминоти қишлоқ ерлари, шаҳар савдо объектлари ва хизмат кўрсатиш муассасалари даромадларига таянганини кўрсатади. Вақф шартларида мулкни сақлаш, таъмирлаш, хизматчиларга ҳақ тўлаш ва талабаларни таъминлаш ўзаро боғлиқ вазифалар сифатида белгиланган.

Калит сўзлар: Аштархоний сулоласи, Субҳонқули хон, Балх, мадраса, вақфнома, вақф мулки, мутаваллий, қози, таълим таъминоти, мулкий низо.

Кириш: Вақфномалар муайян мулкни диний, таълимий ёки хайрия мақсадларига вақф сифатида ажратишни ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирган ҳужжат саналади. Уларда вақфга берилган мулклар, улардан олинадиган даромадни сарфлаш тартиби, бошқарув шартлари ва мутаваллининг вазифалари белгиланган. Шу жиҳатдан вақфномалар мадраса ва бошқа муассасаларнинг

моддий таъминоти, мулкий муносабатлар ҳамда хўжалик бошқарувини ўрганишда муҳим.

Марказий Осиёда хусусан, Бухоро хонлиги тарихи вақф мулкчилиги масалалари юзасидан бир қатор тадқиқотлар олиб борилган. Р. Д. Макчезни Балхдаги вақф мулкларини ўрганиб кенг илмий жамоатчиликка маълум қилган [1, 265 - 266.]. О. Д. Чехович Самарқанд ҳужжатлари асосида Хўжа Аҳрорнинг Марказий Осиё ва Афғонистондаги мулкларига доир маълумотларни илмий муомалага киритган [2, 256- 266]. К. З. Ашрафян эса О. Д. Чеховичнинг «Бухарские документы XIV в.» китобига ёзган тақризида Бухоро вақфларини ўрганишда мазкур ҳужжатларнинг аҳамиятига эътибор қаратган [3]. Афғонистоннинг иқтисодиёти ва аграр муносабатлари бўйича мутахассис россиялик шарқшунос А. Д. Давыдов XVII аср вақфномаси асосида Балхдаги Субҳонқули хон мадрасаси мулкларини ўрганган. (Унинг тадқиқотидан Р. Г. Мукминова ҳам вақф хўжалиги ва аграр муносабатларни таҳлил қилишда фойдаланган [4. 352 с.]). Мазкур тадқиқотлар вақфнома мулкчилиги тарихини кенгроқ ўрганишга, шунингдек, ўрта аср жамиятида мадарсалар таълимининг қандай моддий шароитлар асосида ташкил этилганини ёритишга имкон беради.

Субҳонқули хоннинг Балхдаги мадрасасига оид вақфномада мадрасанинг меъморий тузилиши, вақфга берилган мулклар, даромадларни сарфлаш йўналишлари, хизматчилар вазифалари ва бошқарув шартлари ҳақида маълумот келтирилган. Мазкур материалнинг аҳамияти шундаки, у ҳукмдор ҳомийлигини фақат бино қурдириш билан боғлиқ ҳолда эмас, балки таълим муассасаси учун давомли даромад манбаларини ажратиш, уларни бошқариш ва ҳимоя қилиш жараёни сифатида ўрганишга ёрдам беради.

Тадқиқотнинг мақсади: Субҳонқули хон мадрасаси вақфномаси асосида таълим муассасасининг иқтисодий таъминоти, бошқарув ваколатлари ва мулкий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тартибини очиб беришга қаратилган. Шу мақсаддан келиб чиқиб, вақф мулкларининг таркибини аниқлаш, даромадларни тақсимлаш шартларини таҳлил қилиш, мутаваллий ва қозининг вазифаларини кўрсатиш ҳамда суд қарорларининг вақф ҳуқуқини мустаҳкамлашдаги ўрнини баҳолаш вазифалари белгиланди.

Материаллар ва методлар: Тадқиқотнинг асосий материали тақдим этилган “Субҳонқули хон” ҳужжатидаги вақфнома таржимаси, икки суд қарори ва уларга берилган манбашунослик шарҳидан иборат. Ҳужжатда Балхнинг шаҳар тузилиши ва мадрасаларига оид рус тилидаги қўшимча парчалар ҳам

мавжуд. Уларга ёрдамчи маълумот сифатида қаралди ва асосан мақоланинг асосий хулосалари вақфнома ва суд қарорларига таянилди.

Тақдим этилган шарҳга кўра, вақфнома ва икки суд қарори 56 × 654 сантиметр ўлчамдаги бир ўрамга ёзилган. Қўлёзма ҳошиялардан ташқари 106 сатрдан иборат бўлиб, насталиқ хатида битилган. Вақфноманинг аниқ санаси матнда келтирилмаган. Шарҳда ҳошиядаги 1098 ҳижрий йил санали муҳр ҳамда суд қарори санасининг эҳтимолий ўқилиши асосида ҳужжат тахминан 1686-1694 йилларга мансуб деб баҳоланган.

Тадқиқотда манба танқиди, тарихий-ҳуқуқий, институционал ва матннинг ички қиёсий таҳлили усулларидан фойдаланилиб, ҳужжатнинг сақланиш ҳолати, нусхалари, саналаш асослари ва таржима хусусиятлари, хусусий мулкни вақфга ўтказиш тартиби, мулкий даъволар ва қози қарорлари, мутаваллий, қози, мударрислар ҳамда хизматчиларнинг вазифалари ва ўзаро муносабатлари ўрганилди, шунингдек, вақфномада мулкнинг даъволардан холи экани ҳақидаги баён суд қарорларида қайд этилган низолар билан солиштирилди.

Натижалар: Вақфномада мадрасанинг таълим ва яшаш манзили ҳақида сўз юритилганда, мадраса Хожа Абу Наср Порсо зиёратгоҳининг шарқий томонида қурилганлиги айтилади. Ҳужжат матнида унинг таркибига марказий ҳовли, пештоқ, икки катта гумбазли қисм ва юқори ҳамда қуйи қаватлардаги 150 та ҳужра кирган бўлиб, гумбазли қисмлардан бири дарсхона, иккинчиси масжид вазифасини бажарганлиги ҳақида сўз боради [5]. Мазкур маълумотлар мадрасада таълим, ибодат қилиш ва яшаш учун алоҳида, ўзаро боғлиқ жойлар ажратилганини кўрсатади. Ҳужраларнинг мавжудлиги эса талабаларнинг мадрасада истиқомат қилиши учун шароит яратилганлигидан далолат беради. Мадрасанинг шаҳар тузилишидаги ўрни ҳам эътиборга лойиқ. Вақфномда унинг чегаралари бозор, тимча, мактаб, ҳовлилар ва умумий йўлга нисабатан белгиланган. Бу ҳолат мадрасанинг шаҳар савдо ва турар жой муҳити билан яқин алоқада бўлганини кўрсатади.

Вақфномада мадрасага ажратилган вақф мулкларининг таркиби ҳам баён этилган. Улар Сайидабод, Раҳматобод ва Жути-Работ қишлоқлари, айрим жамоаларнинг лалми ерлар, ҳаммом, дўконлар ҳамда тимчалардан иборат бўлган[6] .

Вақф мулклари мадраса таъминотининг иқтисодий асосини қишлоқ хўжалиги ва шаҳар хўжалиги даромадлари ташкил этган. Қишлоқ ерларидан тушган ижара ҳақи ва ҳосилдан ажратилган улушлар, шунингдек, ҳаммом,

дўкон ва савдо жойларидан олинган тушумлар мадраса харажатларига сарфланган. Таъминот учун ғалла ва пул маблағларидан фойдаланилган.

Вақфномада ушбу ерларнинг жойлашуви ва чегаралари ҳам батафсил баён этилган. Уларнинг чегаралари ариқлар, қўшни қишлоқлар, давлат ерлари, қумликлар ва бошқа белгилар орқали белгиланган. Жумладан, Сайидабод ерлари тавсифида Шаҳсалар ва Қорашоҳ ариқлари, Жути-Работ чегараларида Янгиариқ номлари келтирилган[7]. Ушбу номлар вақф ерларининг тарихий жойлашувини аниқлаш ва ҳудуднинг тарихий географиясини ўрганиш учун муҳим маълумотлардир.

Вақфномада санаб ўтилган мулкларнинг мадраса таъминотига ажратилиши уларнинг ҳуқуқий мақомини ҳам ўзгартирганлигини ҳисобга олинганлиги кузатилади. Хусусий мулкни вақфга ўтказиш ўз мулкини диний, таълимий ёки хайрия мақсади учун амалга ошириб, унга молия ажратиши ва ушбу қарорни ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириши орқали амалга оширилган. Шу ўринда, мулкнинг ўзи сақланиши, ундан олинадиган даромад эса вақф таъсисчиси белгиланган эҳтиёжларга сарфланиши назарда тутилган дейиш мумкин. Марказий Осиё вақфлари тарихини ўрганган Р.Д. Макчесни бу жараённи мулкдорнинг ўз мулкини эркин тасарруф этиш ҳуқуқидан воз кечиши сифатида изоҳлайди[8. P.6-13].

Тадқиқотимиз доирасига тортилган ҳужжатда вақфга ажратилган мулклар хоннинг қонуний хусусий мулки экани ва уларни вақф қилишга тўсқинлик қилувчи даъволар мавжуд эмаслиги таъкидланган. Мадраса ва масжид хоннинг бошқа мулкларидан ажратилиб, мутаваллий бошқарувига топширилган бўлиб, вақф мулкини сотиш, ҳадя қилиш, гаровга қўйиш ва мерос сифатида ўтказиш таъқиқланган. Ушбу шартлар мулкни муайян шахснинг ихтиёридан чиқариб, белгиланган муассаса манфаатига боғлашга қаратилганлиги кузатилади. Вақфномада мулкдан олинадиган даромадни сарфлаш тартиби ҳам белгиланиб, уларнинг мадраса ва масжид таъминотига йўналтирилиши ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланганлигини кўрсатади.

Ўрта аср иқтисодий муносабатлар тарихидан маълумки, вақф ерларидан тушган маблағлар мадраса биносини сақлаш, мударисслар ва хизматчиларга ҳақ тўлаш ҳамда талабалар таъминотига йўналтирилган. Пул ва ғалла шаклидаги тўловлар таълим аҳлининг кундалик эҳтиёжларини қоплаган. Ўрганилаётган ҳужжатда даромадлар аввало мадраса ва вақф мулкларини таъмирлашга сарфланиши белгиланганлигини англатади. Мулклар ва биноларнинг ҳолати ёмонлашса, таъминотнинг ўзи ҳам заифлашиши мумкин эди. Бизнинг

тадқиқотимиз объекти бўлган ҳужжатда вақф мулкларидан келадиган даромаднинг бешдан бири тўрт нафар мударрисга ажратилиши қайд этилган. Шунингдек, имом, муаззин, кутубдор, қорилар, мактабда таълим берувчи шахслар, сартарош ва фаррошларнинг вазифалари белгиланган. Қолган даромадларни ҳужраларда яшовчи талабалар ўртасида тақсимлаш назарда тутилган

Таъминот олиш муайян вазифаларни бажариш билан боғланган бўлиб, талабалар мунтазам илм билан шуғулланиши, хизматчилар ўз ишларини адо этиши лозим эди. Шу маънода вақф даромади вазифа ва ҳуқуқларни ўзаро боғловчи тартибнинг иқтисодий асосини ташкил этган дейиш мумкин.

Вақфномада бошқарув ва ажара муносабатлари ҳақида ҳам сўз юритилади. Унда мулла Шо Боқи ибн мулла Боқи умрбод мутаваллий этиб белгиланган, ундан кейин Балх қозиси умумий мутаваллий бўлиши назарда тутилгани қайд этилган[9]. Мутаваллий вақф мулкларини бошқариш ва белгиланган шартларни бажаришга масъул бўлиб, унинг вазифаларига вақфга ажратилган ерлар, бинолар, дўконлар ва бошқа мулкларнинг ҳолатини кузатиш, зарур бўлганда таъмирлаш, даромадларни йиғиш, тушумларни қабул қилиш, маблағларни тақсимлаш, ҳисоб китоб юритиш, агарда мулкка нисбатан даъво қўзғатилса ёки бошқа низолар келиб чиқса, қозига мурожаат қилиш мумкинлиги сингарилар кирган. Қисқача айтганда, у мулкнинг бошқарувчиси ҳисобланган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, таҳлил қилинган вақфнома мадраса таъминоти, мулкни бошқариш ва даромадларни тақсимлаш тартибини ўрганиш учун муҳим тарихий манба ҳисобланади. Унда қишлоқ ерлари билан бир қаторда ҳаммом, дўкон ва савдо жойларининг қайд этилиши мадраса фаолияти қишлоқ хўжалиги ҳамда шаҳар иқтисодиётидан келадиган тушумларга таянганини кўрсатади. Даромадларнинг пул ва ғалла шаклида белгиланиши таълим аҳлининг турли эҳтиёжларини қоплашга қаратилган. Вақфнома шартлари мударрислар, талабалар ва хизматчилар таъминотини мулклардан олинадиган даромадлар билан боғлаган. Мутаваллийга мулкларни сақлаш, тушумларни йиғиш ва уларни белгиланган мақсадларга сарфлаш вазифаларининг юклатилиши мадраса хўжалигини бошқаришда масъулият ва ваколатлар белгиланганидан далолат беради.

Вақф мадраса қурилишини қўллаб-қувватлаш билан бирга, унинг кейинги фаолияти учун ҳам моддий асос яратишга хизмат қилган. Бу тарихий тажрибанинг бугунги олий таълим учун аҳамияти муассасанинг узоқ муддатли таъминотини режалаштириш, ўқитувчи меҳнати ва талаба эҳтиёжларига маблағ

ажратиш ҳамда даромадларни бошқариш масъулиятини аниқ белгилаш масалаларида кўринади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. McChesney R. D. Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480–1889**.** Princeton: Princeton University Press, 1991. 356 p .
2. Чехович О. Д. Самаркандские документы XV–XVI вв. (О владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане). Москва: Наука, 1974. –631 с.
3. Ашрафян К. З. Бухарские документы XIV в. [Рецензия на книгу: Чехович О. Д. Бухарские документы XIV в. Ташкент: Наука, 1965] // Народы Азии и Африки. - 1966. - № 4. - Электрон нусха: Восточнаялитература.https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIV/Buchara_dok/recenz_1966.phtml (мурожаат санаси: 10.10.2026).
4. Мукминова Р. Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вакф-наме». — Ташкент: Наука, 1966. — 352 с.
5. Имения медресе Субханкули-хана в Балхе (по вакфной грамоте XVII в.) / пер. А. Д. Давыдова // Краткие сообщения Института востоковедения. - Т. XXXVII: Афганский сборник. - 1960. - Электронныйресурс.https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVII/1680-1700/Vakf_subhankul.htm (мурожаат санаси: 09.10.2026). [1, вақфнома таржимаси, 45–56- сатрлар.
6. Имения медресе Субханкули-хана в Балхе (по вакфной грамоте XVII в.) / пер. А. Д. Давыдова // Краткие сообщения Института востоковедения. - Т. XXXVII: Афганский сборник. - 1960. - Электронный ресурс.https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVII/1680-1700/Vakf_subhankuli htm (мурожаат санаси: 09.10.2026). [1, вақфнома таржимаси, 64–75- сатрлар.
7. Имения медресе Субханкули-хана в Балхе (по вакфной грамоте XVII в.) / пер. А. Д. Давыдова // Краткие сообщения Института востоковедения. -Т. XXXVII: Афганский сборник. - 1960. - Электронный ресурс.https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVII/1680-1700/Vakf_subhankuli_htm (мурожаат санаси: 09.10.2026). [1, вақфнома таржимаси, 66–72- сатрлар.
8. McChesney R. D. *Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480–1889*. Princeton University Press, 1991, 6–7, 11–13-бетлар.
9. Имения медресе Субханкули-хана в Балхе (по вакфной грамоте XVII в.) / пер. А. Д. Давыдова // Краткие сообщения Института востоковедения. — Т. XXXVII:

Афганский сборник. - 1960. - Электронный ресурс.https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVII/1680-1700/Vakf_subhankuli_htm (мурожаат санаси: 09.10.2026). [1, вақфнома таржимаси, 145–146- сатрлар.